

نکته‌ای در باب مقاله «شرحی قدیمی بر دیوان خاقانی (ختم الغرایب خواجگی گیلانی)»

سعید مهدوی فر
| ۲۷۷ - ۲۸۲ |

۲۷۷

آینه پژوهش | ۲۱۷
سال ۳۷ | شماره ۱
فروردین و اردیبهشت ۱۴۰۵

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

توجه به پیشینه تحقیق یکی از ضروریات پژوهش‌های اصیل است. امری که بی تفاوتی نسبت آن در بسیاری از موارد به بی اعتباری پژوهش می‌انجامد. البته در روزگاری که سرعت تولید علم در جهان بسیار چشمگیر و دسترسی ما به تمامی این داده‌ها گاه بسیار دشوار است، نیاز به فراهم ساختن بسترهای مناسب بیش از پیش احساس می‌شود. در این جستار به تأمل در باب نمونه‌ای از این کاستی‌ها در حوزه خاقانی‌پژوهی می‌پردازیم.

بحث اصلی

در جشن نامه‌ای که با عنوان یکی ارموی مرد شهنامه‌دان به مناسب چهل و پنج سالگی دکتر سجاد آیدنلو چاپ شده است، به مقاله‌ای از دکتر مهدی رحیم‌پور به اسم «شرحی قدیمی بر دیوان خاقانی (ختم الغرایب خواجگی گیلانی)» برمی‌خوریم. چنانکه دانسته می‌شود موضوع این جستار معرفی یکی از شروح کهن دیوان خاقانی به نام ختم الغرایب است. مؤلف پیش از پرداختن به معرفی این شرح، ذکر این نکته را خالی از فایده ندانسته است:

در مورد این شرح به جز یادداشت‌های پراکنده در درون مقالات مربوط به معرفی شروح خاقانی، مقاله مفصل مستقل و جدی در مورد این کتاب نوشته نشده، جز مقاله‌ای که عزیز دولت‌آبادی در مجله آینده در سال ۱۳۷۰ در یادداشتی با عنوان «ختم الغرایب» خیلی موجز در چند سطر به معرفی نسخه موجود در کتابخانه مرکزی تبریز پرداخته و در ادامه به عنوان نمونه از متن کتاب سه صفحه آورده است» (رحیم‌پور، ۱۴۰۴: ۵۸۴).

حال آنکه حداقل در دو جا به طور مفصل و مستقل و جدی به این شرح پرداخته شده که شوربختانه مؤلف محترم از آن‌ها سخنی به میان نیاورده است:

۱. در پایان نامه‌ای با عنوان «تصحیح و تحشییه بخش شرح مشکلات خاقانی از مجموعه ختم الغرائب محمد بن خواجگی گیلانی رشتی». این رساله به کوشش عاطفه اسدی و با راهنمایی استاد جمشید مظاهری به تاریخ دی ماه سال ۱۳۸۸ در دانشگاه اصفهان فرجام یافته است. اسدی پس از مقدمه‌ای در باب احوال و آثار خاقانی و قدیمی‌ترین شروح نگاشته شده بر اشعار خاقانی (اسدی، ۱۳۸۸: ز-ط)، به معرفی شرح مورد بحث می‌پردازد:

ختم الغرایب مجموعه‌ای است که در شرح مشکلات شعری شاعرانی چون خاقانی، ابوالفرج رونی، سیف‌الدین اسفرنگی و نظامی فراهم شده است... متأسفانه در تدوین این اثر نظم و نسق درستی در پیش گرفته نشده است. به طور کل ۳۸۲ بیت^۲ از اشعار

خاقانی که به نظر شارح دشوار و دیریاب می‌آمده است، شرح شده که همگی از قصائد خاقانی هستند. اما در نگارش شرح و اشعار ترتیب قوافی و نظم آن رعایت نشده است. مثلاً اولین قصیده شرح شده قصیده:

صبحدم آب خضر نوش از لب جام گوهری کز ظلمات بحر جست این‌ه سکندری
است که از آخرین حرف الفبای فارسی آغاز شده و این بی‌نظمی در سراسر اثر به چشم می‌خورد. به طور کلی ابیات شرح شده از ۳۴ قصیده دیوان هستند (همان: ط وی).

پژوهشگر سپس به معرفی صاحب شرح،^۲ ارزش محتوایی، توصیف نسخه‌ها و شیوه تصحیح

آن پرداخته است (همان: ل-ص). گفتنی آنکه پیرایش این متن بر اساس چهار نسخه مدرسه فیضه قم، نسخه کتابخانه ملی تهران، نسخه کتابخانه ملی تبریز و نسخه سپهسالار و بر پایه شیوه تصحیح انتقادی صورت گرفته است.

۲. در مقاله‌ای با عنوان «برخی از فواید ختم الغرایب (شرح دیوان خاقانی از محمد بن خواجگی گیلانی رشتی)». در این جستار که به قلم نگارنده این سطور نوشته شده است، شیوه شرح خواجگی چنین بیان شده است:

خواجگی گیلانی در پی آن بوده است تا ابهامات و پیچش‌های مفهومی و نکات غامض دیوان را گزارش کند. بنابراین شرح وی از نوع شرح شادی‌آبادی یا معموری نیست که قواعد شرح‌نویسی مرسوم (اعم از معنی واژه‌ها، تعیین صناعات ادبی و اشارت و سرانجام ارائه معنی بیت) را کم‌وبیش رعایت می‌کنند. عموماً شارح به تعیین ظرایف و صناعات ادبی خاقانی توجه خاصی ندارد. یعنی ضمن بحث از یک بیت، تصاویر و آرایه‌های ادبی آن را بر مبنای مصطلحات مشهور از قبیل تشبیه و استعاره و کنایه و جناس و اشتقاق و... تفکیک نمی‌کند، بلکه عمدتاً به تحلیل و توضیح تصاویر می‌پردازد. این گرایش به تحلیل تصاویر یکی از امتیازات شرح خواجگی است. او نه تنها تأمل خوبی در دیوان داشته بلکه در مواردی نیز از تحفة‌العراقین (ختم‌الغرایب) ابیاتی به رسم استشهاد بیان می‌کند. وی همچنین از تجربیات و مشاهدات خود به نحو مفیدی در گزارش دشواری‌های خاقانی بهره گرفته که بسیار ارزشمند است. برخی از ایرادات عمده شروح کهن از قبیل ضبط‌های نادرست، معنی‌تراشی‌های بی‌اساس و درنیافتن پاره‌ای از اشارات از کاستی‌های این اثر به شمار می‌رود (مهدوی فر، ۱۴۰۱: ۳۳۷).

سپس به ذکر شماری از نکات درخور توجه این شرح پرداخته شده است.

یادداشت‌ها

۱. در حاشیه متذکر شده‌اند که بعدها این مقاله در مجموعه تحفة درویش (مجموعه مقالات عزیز دولت‌آبادی) بازچاپ شده است (رحیم‌پور، ۱۴۰۴: ۵۸۴).
۲. رحیم‌پور شمار ابیات را ۳۵۷ بیت دانسته است (همان: ۵۸۶).
۳. اسدی بر این باور است که نویسنده این شرح ظاهراً باید همان محمد بن احمد خواجگی شیرازی از اندیشمندان قرن دهم و یازده هجری باشد (اسدی، ۱۳۸۸: ل) که البته نادرست است، زیرا برکنار از تفاوت فاحش در نام دو مؤلف و عدم ذکر چنین شرحی در میان آثار خواجگی شیرازی، برخی دلایل متنی نشان می‌دهد که مؤلف ختم‌الغرایب ساکن شمال ایران بوده است، اما مؤلف شیرازی ما از ایرانیانی است که به هند مهاجرت کرده و به دربار نظامشاهیان و قطبشاهیان اختصاص داشته است (مهدوی فر، ۱۴۰۰: ۳۳۵ و ۳۳۶).

منابع

- اسدی، عاطفه، (۱۳۸۸)، تصحیح و تحشیه بخش شرح مشکلات خاقانی از مجموعه ختم‌الغرائب محمد بن خواجگی گیلانی رشتی، پایان‌نامه دوره کارشناسی ارشد، دانشگاه اصفهان.
- رحیم‌پور، مهدی، (۱۴۰۴)، «شرحی قدیمی بر دیوان خاقانی (ختم‌الغرایب خواجگی گیلانی)»، یکی ارموی مرد شهنامه‌دان (جشن‌نامه چهل و پنج سالگی دکتر سجاد آیدنلو)، به کوشش رضا غفوری، چاپ اول، قم: نشر ادبیات، ص ۵۷۹-۵۹۵.
- مهدوی‌فر، سعید، (۱۴۰۰)، خاقانی‌نامه (مجموعه مقالات خاقانی‌شناسی: ده مقاله منتشر نشده)، چاپ اول، قم: نشر ادبیات، ص ۳۳۵-۳۵۵.

